Mens en Kosmos

Gewijd aan de studie van
wijsbegeerte, religie en geestelijke stromingen

25e Jaargang / september / oktober / 1969 / No. 5

Inhoud

Uitgeverij N. Kluwer N.V. - Deventer

Redactie:

B. Bloemsma, Drs. L. C. Fretz, Dr. H. Groot, Mr. N. Kluwer, P. Krug, Dr. D. H. Prins

Vaste medewerkers: Prof. Dr. J. H. Dubbink, Prof. Dr. M. A. Lathouwers, F. R. Mohr, Prof. Dr. Ch. H. van Os, Dr. C. J. Schuurman, Prof. Dr. P. Smits, Dr. H. A. Wage

Mens en Kosmos wordt uitgegeven door Uitgeverij N. Kluwer N.V. en verschijnt tweemaandelijks - Abonnementsprijs f 16,— per jaar bij vooruitbetaling. Losse nummers f 3,50. Adres van redactie en administratie: Assenstraat 10, Deventer. Postrekening 82 37 62. Telefoon (05700) 7 44 11.

Van de redactie

Het roer moet om

Reeds geruime tijd heeft „Mens en Kosmos" de uitgever en dus ook de redactie zorgen gebaard. De volstrekt noodzakelijke uitgaven stegen van jaar tot jaar. En de ontvangsten? Het aantal abonnees nam toe, maar niet in die mate, dat de kostenstijging er door goed gemaakt werd. Er moest dus naar andere middelen uitgezien worden om tot een blijvend evenwicht tussen het een en het ander te komen. Een verzoek om subsidie aan de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk werd afgewezen.[1] Als enige mogelijkheid bleef dus een samengaan met een ander tijdschrift, min of meer verwant aan het onze, over.

Hiertoe nam de uitgever het initiatief tot overleg met de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort, die ten behoeve van haar leden de „Amersfoortse Stemmen" uitgeeft. De besprekingen, die volgden, hebben resultaat gehad:

Met ingang van januari 1970 zal bij de Uitgeverij Van Gorcum & Comp. Assen het tweemaandelijks tijdschrift „Amersfoortse Stemmen, waarin opgenomen Mens en Kosmos" verschijnen onder redactie van mevr. dr. C. W. van Essen-Zeeman en Drs. L. C. Fretz, aangewezen door de Amersfoortse School, B. Bloemsma en dr. D. H. Prins namens uitgever en redactie van Mens en Kosmos en de in gemeen overleg aangestelde redactie-secretaris drs. J. G. van der Bend.[2]

Leden van de Vereniging tot het in stand houden van de Internationale School voor Wijsbegeerte krijgen het nieuwe tijdschrift toegezonden. Voor niet-leden blijft met behoud van de omvang en in iets kleiner formaat de prijs van Mens en Kosmos (f 16) gehandhaafd.

Voor onze lezers betekent dit enerzijds, dat de aanwezigheid van twee redacteuren en de hulp der beide andere en van enige vaste medewerkers een zekere continuïteit waarborgt; anderzijds, dat de inhoud enigszins van karakter veranderen zal: een deel zal bestaan uit berichtgeving van de School en boekbesprekingen, het andere deel uit artikelen.

Wat dit laatste betreft: het accent zal meer dan tot nu vallen op het filosofisch doordenken van levensbeschouwelijke vragen, die de mens in onze snel veranderende wereld zichzelf én anderen stelt in een vorm, die wel echte belangstelling vooronderstelt, maar geen wetenschappelijke voorstudie. Uiteraard zullen uiteenlopende opvattingen tot hun recht blijven komen.

Bij deze opzet is uitgegaan van de gedachte, dat onze lezers de gewij-

---

1. Zie ook de rubriek „Van heinde en ver".
2. Voor personalia zie de noot bij het artikel van drs. Van der Bend.

zigde uitgave trouw zullen blijven. Laat ieder voor zich uitmaken of dit hem (haar) mogelijk is. De beslissing valle niet voordat dit een jaar geprobeerd is. Wij vragen dus tot 1971 krediet, clementie nog iets langer, maar wellicht is het laatste niet nodig.

Uitgever en Redactie

Boekbespreking

Dra. C. Keus, *Bhagavad Gita,* Deventer, Uitgeverij N. Kluwer N.V., 1969, 120 blz., geb. f 9,50.

Met vreugde kondig ik deze nieuwe vertaling, direct uit het Sanskriet door mej. dra. C. Keus aan! De vertalingen die mij bekend waren, zowel Engelse als Nederlandse, gingen óf mank aan een té prozaïsche weergave óf te ver met het pogen de inhoud een dichterlijke vorm te geven. Dra. Keus heeft beide klippen omzeild door een uitnemende prozavertaling, die niettemin het oorspronkelijk zin voor zin juist weergeeft — een niet geringe prestatie! Wat moet ik meer zeggen? Wat de vertaling betreft nog dit: wanneer hier en daar bijna onvertaalbare begrippen door een Nederlands woord weergegeven worden, zoals bijvoorbeeld „satva", dat vertaald is door „harmonie", dan heeft de vertaalster het Sanskriet woord er tussen haakjes achter gevoegd.

De uitgave is goed verzorgd op de wijze die wij van N. Kluwer N.V. kennen. Moge het boek vele lezers vinden, ook onder hen die het reeds kennen.

H. Gr.

Prof. dr. R. F. Beerling, *Ideeën en idolen,* Arnhem, van Loghum Slaterus, 1968, 308 blz., f 19,50.

In- en uitgeleid door autobiografische beschouwingen biedt Prof. Beerling ons een aantal „oefeningen" aan over thema's waarmede hij zich al tientallen jaren heeft beziggehouden: filosofie, cultuur, de mens, geschiedenis, sociologie, bijv. Napraten over God - Over Duitsers in het algemeen en Hegel in het bijzonder - Cultuur en vervreemding — De toekomst en het privé bestaan - Drie geschiedfilosofische verhandelingen. De auteur verraadt ons: „Ik ben meer impressionist dan een systematicus of constructeur . . .". Wat hij schrijft is „stukwerkfilosofie, nabijheidsfilosofie, filosofie met korte slag". Dat mag zo zijn, maar dat neemt niet weg, dat de lezer gepakt wordt en verrijkt door deze filosofische beschouwingen en wat kan men meer verlangen?

H. Gr.

Dr. C. J. Schuurman

Agressie in het kader van het individuatieproces

De ontwikkeling van de persoonlijkheid, het individuatieproces, is er op gericht de mens te vormen tot een individu, een ondeelbaar geheel. Iemand die bezig is een persoonlijkheid te worden, groeit uit tot een wereld op zichzelf, tot een zelfstandig mens, in staat te leven uit eigen bron. Hij draagt iets eigens bij tot zijn omgeving, tot de wereld, waarin hij leeft. Hij manifesteert het unieke van zijn aanleg. Aanleg betekent hier uitgangspunt van creativiteit, mogelijkheid om vanuit iets, dat in principe aanwezig is, een krachtenspel tot ontwikkeling te brengen, waarbij hij te voorschijn komt als iemand met een eigen stempel.

Het individuatieproces speelt zich af tussen twee polen, aanleg en verwerkelijking, ons beide uit het dagelijks leven bekend. We begrijpen immers onmiddellijk wat er bedoeld wordt, als men van iemand zegt, dat hij niet zichzelf is. Zo iemand kan niet laten zien wie hij eigenlijk is. Hij is niet in staat zich door te zetten naar eigen aard.

Wat is nu eigenlijk de aanleg? Zeggen we: een creatief centrum, dan doet zich de moeilijkheid voor, dat men zich niet goed voorstellen kan wat dit inhoudt. *Jung* heeft er veel toe bijgedragen ons van de realiteit van zulk een creatief centrum bewust te maken, ons te leren onszelf te ervaren als wezens, die leven uit een uniek grondpatroon van krachten. Het zijn deze krachten, die Jung *archetypen* genoemd heeft. Zij werken in ons, in ieder mens, overal in de gehele kosmos. Zij vormen een samenstel van krachten, een grondpatroon die in elk mens anders is.

Als we van een kind dat ter wereld komt zeggen, dat het met een dergelijke aanleg geboren is, betekent dit dat het in beginsel het vermogen in zich heeft om zijn eigen bijdrage te geven aan deze, ook onze, wereld. Het gaat er dan om die mogelijkheid tot werkelijkheid te maken. Het kan dit alleen doen door materiaal dat daarvoor nodig is aan de buitenwereld te ontlenen. In de eerste tijd nemen de ouders daar de voornaamste plaats in. Later biedt de kleine en steeds groter wordende omgeving ook andere mogelijkheden. Het kind neemt allerlei materiaal in zich op, vereenzelvigt zich er mee. Het ontluikend bewustzijn gaat uit van het standpunt: „Dit is het". Het neemt van de vader en van de moeder veel over en meent innerlijk: „dit ben ik". Dat is niet altijd het geval. Er zijn kinderen, die al heel jong de ervaring hebben: „dit ben ik niet". Veel neurosen komen uit dergelijke ervaringen voort.

Het kind kan op allerlei wijzen op zijn omgeving reageren. Het moet het hem geboden materiaal in zich opnemen. Het raakt verwikkeld in die wereld welke er al was voor het geboren werd. Het kind moet door

die verwikkelingen heen een zekere rijpheid verkrijgen, zodat het in de puberteit zelfstandig tevoorschijn komt en zijn eigen stempel op zijn leven gaat drukken. Het gaat dan het materiaal van buiten in zijn ziel opgenomen schiften, uitmaken wat daarvan bij hem hoort en wat niet. Deze schifting maakt hem meer en meer vrij van het door-zijn-omgeving-geconditioneerd-worden.

We zouden het zo kunnen stellen: Ieder mens wordt drie keer geboren, eerst lichamelijk, dan psychisch en dan geestelijk. Op de leeftijd van twee en een half jaar begint een ontwikkeling, die op zichzelf erg boeiend is. Het kind gaat „ik" zeggen. Dit „ik" zeggen is de tweede geboorte. Het gaat zichzelf poneren, in de mate, waarin het in staat is dit te doen. Dan komt de gehele ontwikkeling tot aan de puberteit. De derde geboorte is dan het moment, waarop het kind als zelfstandig mens tevoorschijn komt.

Het is duidelijk, dat dit ontwikkelingsproces niet altijd vlot verloopt, ja dat er dikwijls maar weinig van terecht komt. Hoeveel volwassen mensen laten in het dagelijks leven iets van hun persoonlijkheid zien? Hoevelen zijn er vrij, onafhankelijk, in staat boven allerlei reacties op wat er uit hun omgeving tot hen komt in eigen activiteit uit te komen? Het is een moeizaam proces „mens te worden".

Wat is nu in dit verband gezien *agressie?* Het is een van de uitingen van dit ontplooiingsproces.

In tegenstelling tot het dier beschikt de mens nauwelijks over instincten. Eigenlijk is het een onjuist taalgebruik bij een mens te spreken van instincten. Immers onder instincten moeten wij verstaan: bepaalde gedragspatronen, door de natuur zo ingeprent, dat het dier daar niet van kan afwijken. Het is geplaatst binnen een bepaalde samenhang en kan in het kader daarvan alleen zo zijn doel bereiken. Heel anders is het bij de mens. In hem doet de natuur een nieuwe stap vooruit. Een duidelijke mutatie heeft plaats gehad. Los gemaakt van zijn instincten zijn er voor hem geen volstrekt bindende regels meer. We doen nu beter van driften te spreken en niet meer van instincten.

Een pasgeboren kind heeft driftkrachten tot zijn beschikking. Deze hebben twee kenmerken: zij houden geen rekening met elkaar, zij zoeken naast elkander ieder hun eigen bevrediging en . . . zij zijn radicaal, pogen tot het uiterste te gaan.

Hoe leeft de mens met deze driften? De existentiefilosofie geeft het antwoord: de mens is in de wereld geworpen en moet maar zien dat hij zich redt. Het enige wat hem ter beschikking staat is een zwak bewustzijn, nauwelijks tot het geven van enige leiding in staat. Hierdoor is de mens en zeker het kleine kind geheel overgeleverd aan de angst. Dit impliceert een intensieve verwikkeling in de wereld van de gewoonten en gedragingen van ouders en verwanten. Maar dat de natuur ons mensen daar zo inwerpt, houdt een uitdaging, een levensopgave in: zie, dat je er komt, diep in je heb je de mogelijkheid daartoe, je unieke aanleg. Zie dat je je daarmee uit die verwikkeling werkt. Vanuit dit creatieve centrum in het jonge kind kunnen die driftkrachten, welke aanvankelijk naast elkaar stonden — geen hield rekening met de andere — in

de loop van de eerste jaren georganiseerd worden. Er vindt een bundeling plaats in twee groepen. De ene is gericht op het zichzelf doen gelden, zichzelf zichtbaar te maken en zo het eigene, het karakteristieke te openbaren. De andere streeft er naar de verbinding met de buitenwereld tot stand te brengen en te handhaven, dit laatste in drieërlei opzicht. Ten eerste door de driftkrachten, gericht op verbinding met vertegenwoordigers van de andere sexe, ten tweede, door die, welke zoeken naar het sociale contact met de omgeving en ten slotte, door die, gericht op het vinden van een verbinding met het grote kosmische geheel.

Wat de eerstgenoemde twee groepen aangaat: in de psycho-analytische literatuur worden zij aangeduid met de termen *agressie*, al wat er op uit is zichzelf te handhaven en *eros*, dat wat gericht is op het gemeenschapsleven. Ik heb bezwaar tegen deze terminologie. Het woord agressie lijkt mij niet op zijn plaats. Het doet denken aan een neiging om te vernietigen als men zijn zin niet krijgt. Ik geloof niet, dat dit een fundamentele tendens in onze ziel is. Ik geloof evenmin, dat het juist is de op verbinding met de buitenwereld gerichte krachten agressief te noemen. Daarom heb ik liever voor de bovenbedoelde tegenstelling de woorden *egotiek* — het geheel der driftkrachten gericht op de vorming van het ego en de ontwikkeling daarvan en op het, via dat ego, tevoorschijn brengen van het eigene, het unieke van zichzelf — en *erotiek*, de op het gemeenschapsleven gerichte krachten. Het woord *agressie* wordt dan gereserveerd voor ontspoorde uitingen van egotiek, uitingen, welke mislukken en aldus een gevoel van machteloosheid verwekken. Er komt een regressie tot stand, een terugval op submenselijk niveau.

Bij het kind zien we namelijk het volgende gebeuren. Wanneer zich die twee bundels gevormd hebben — omstreeks het midden van het derde levensjaar — ontstaat er een toenemende spanning in zijn ziel. De drang met zichzelf tevoorschijn te komen, in eerste instantie de drang zich te doen gelden, zich af te zetten tegen de ouders die bepalen wat er gebeuren zal, wordt sterker. Tegelijk voelt het kind, dat het de ouders niet missen kan. Er ontstaat een spanning tussen het egotische en het erotische. Wie zal het winnen? Geen van beiden, het kind heeft ze alle twee nodig. Vanuit de diepste levensdrang wordt het genoopt een oplossing te vinden. Het gaat „ik" zeggen. Dit is een resultaat van wat de natuur beoogde, toen zij ons los maakte van de instincten. Onder de druk van de strijd tussen de twee driftgroepen ontstaat iets nieuws. Het is alsof het kind in deze nood zich plotseling bewust wordt: „Toch ben ik één geheel".

Maar als het zich zo opstelt splitst het zich weer op een andere manier. Het kan zich alleen „ik" noemen door zich te vereenzelvigen met het bewuste gedeelte van zichzelf, waarmee het zich vertrouwd voelt. Tegelijk echter ontstaat nu een onbewust gedeelte, dat het niet kent en dat zich toch doet gelden. De „verticale" splitsing tussen egotiek en erotiek maakt plaats voor een „horizontale" tussen bewust en onbewust. Dat betekent nieuwe problemen, waarmee het kind en later de mens klaar moet komen.

„Ik” zeggen is niet alleen onontbeerlijk, het is ook buitengewoon belangrijk, want wat doet het kind eigenlijk? Het voelt in wezen, dat het een geheel is, terwijl dat toch nog niet zo is. Onder de leiding van dit veronderstelde geheel kan het groeien. Het kan dan voortdurend ontdekken in hoeverre het een geheel is en in hoeverre niet. Het kan nu met zichzelf tevoorschijn komen, omdat het een representant van het geheel in zich heeft. Het kan die representant steunen en daardoor steeds verder laten groeien.

Als het kind dan in de puberteit is aangeland en de derde geboorte doormaakt, dan is dit eigenlijk een proces, waarbij eerst het „ik”, zoals dat tot nu toe ervaren werd, helemaal desintegreert, de negatieve fase van de puberteit. Het kind voelt zich uit elkaar geslagen, ongelukkig, het weet geen raad met zichzelf. Maar deze desintegratie is de weg waardoor een nieuwe integratie tot stand komen kan, een proces van dood en wedergeboorte.

In de tweede helft van de puberteit komt het kind nieuw tevoorschijn. Het heeft een „ik” opgebouwd, dat meer bruikbaar is voor het verdere proces. In het kort zou men kunnen zeggen: dit „ik” is een voorlopige veronderstelling, die het gemaakt heeft omtrent zichzelf. Voorlopig! Men zou dus nooit moeten zeggen: „Zo ben ik nu eenmaal”. Integendeel, men moet zich realiseren meer te zijn dan dit voorlopige, een mysterie. Voor de mens geldt, dat hij iets is, dat hij nog niet kent, dat hij slechts tracht met dit „ik” te voorschijn te komen. Als dan een ander zegt: „Dat ben jij helemaal niet”, dan is het belangrijk te luisteren en te trachten zich te realiseren hoe het dan wel is.

Reeds nu blijkt hoe fascinerend dit proces van mens worden is, vooral doordat de natuur ons de mogelijkheid gegeven heeft zelf bij te dragen aan onze eigen wording. Tegelijk wordt het duidelijk hoe belangrijk voor het opgroeiende kind de houding en de rijpheidsgraad van de ouders is. Alleen liefde in de zin van intense belangstelling voor het eigene van het kind en begrip voor wat er uit tevoorschijn komt, kunnen eraan meewerken, dat het proces goed verloopt.

Helaas, er is zoveel te kort aan echte liefde, zoveel wanbegrip ook, dat menig kind het rechte spoor bijster wordt. Slechts in een kleine minderheid van de gezinnen krijgt het erkenning voor de fundamentele waarde, die al in zijn aanleg besloten ligt, waardoor dat zelfvertrouwen opkomt, waardoor het leven kan. De grote meerderheid van de kinderen hebben die erkenning in onvoldoende mate gekregen. Daardoor zijn ze óf te veel gebonden, óf te veel verwaarloosd. Zij moeten het eigene zélf ontdekken. Veel van het infantiele in onze samenleving vindt zijn verklaring in deze omstandigheid.

Wat gebeurt er nu als ouders en opvoeders in die liefde en dat begrip te kort schieten? In het kind ontstaat een gevoel van machteloosheid, waardoor het onbewust overheerst wordt. Hier moet het zich uit redden. Dat kan op verschillende manieren geschieden.

Een eerste mogelijkheid: het kind krijgt driftbuien, daar kán het succes mee hebben, de moeder laat zich dwingen, het krijgt zijn zin. Dat mag succesvol lijken maar is het niet. Immers het kind krijgt niet

wat het werkelijk nodig heeft.

Het kan ook gebeuren, dat de moeder het kind laat gevoelen, dat zij die woedeuitbarstingen niet neemt. Het kind, erg gevoelig voor de band, die het aan de moeder bindt, slikt zijn woede in en trekt zich terug. Het is zijn vreugde zich te tonen, zoals het is, kwijt. Er volgt een soort secundair leven, zoals dat bekend is van kinderen, die zo „heerlijk zoet" zijn. Zij hebben het opgegeven met hun eigen mogelijkheden tevoorschijn te komen.

Een derde mogelijkheid is, dat het kind zich aan de moeder uitlevert, zich geheel op haar gaat instellen, haar genegenheid en waardering gaat kopen door een goed gedrag, door zich geheel met de moeder te vereenzelvigen. Dit is een bijzonder gevaarlijk proces, dat het kind noodlottig worden kan.

De vierde reactiemogelijkheid is slim zijn. Er zijn namelijk kinderen, die al op zeer jonge leeftijd listig een bepaalde macht weten te ontwikkelen door theatraal gedrag, gedrag, dat indruk maakt en een gunstige reactie van de ouders afdwingt. Dit succes weten ze uit te buiten, hun zin door te drijven. Hierdoor kunnen ze zich doen gelden. Ook in dit theatrale gedrag zit een element van omkopen.

Deze voorbeelden mogen volstaan om te laten zien hoe de structuur van het „ik", dat zich op de leeftijd van ongeveer twee en een half jaar vormt, afhangt van deze voorafgegane wisselwerking tussen het kind en de ouders.

Hierbij vallen nog enige opmerkingen te maken:

1. Het kind kan een „ik" gevormd hebben, dat steeds uit is op lustbevrediging. Blijkbaar is het gelukt de weg daartoe te vinden en deze mogelijkheid wordt uitgebuit.

2. Het kan ook zijn, dat, inplaats van dit in schijn positieve, iets negatiefs, vrees voor onlust, angst om verworpen te worden domineert. In beide gevallen echter wordt het kind beheerst door twee machten, die niet in dienst staan van de eigen ontwikkeling.

3. Het kan zich richten op de realiteit en vindt dan op een of andere manier een weg om met die werkelijkheid om te springen. Zo begint de vorming van een eigen persoonlijkheid. Zo is het op de goede weg.

Bij dit alles mag niet uit het oog worden verloren, dat aanvankelijk het „ik-bewustzijn" nog zeer zwak is. Van voldoende leiding geven is nog geen sprake. Het kind blijft nog lang experimenteren. Hieruit volgt, dat de eerste jaren zeer belangrijk zijn. Zij drukken een stempel van fundamentele tendenzen op het kind. Als in deze periode een uitzicht geopend is op mogelijkheden om tot een oplossing van spanningen en conflicten te komen, behoeft het kind niet terug te vallen op de driftkrachten.

Het voorafgaande heeft ons nu weer teruggebracht tot het thema agressie. Het begrip kan nu nader omschreven worden: onder agressie dient men te verstaan een antwoord op angst, dat zowel de vorm van een aanval als die van een verdediging kan aannemen.

In de psycho-analytische literatuur is men op een verkeerd spoor ge-

komen door tegenover eros agressie te stellen. Dit blijkt bijzonder duidelijk bij Reich, volgens wie alle karaktervorming op agressie berust en wel op de vorming van een pantser, dat de betrokkene in staat stelt zich te handhaven. Ik ben van mening, dat zo de karakterontwikkeling te negatief gezien wordt, meer als een belemmering dan als een mogelijkheid tot groei.

Het begrip egotiek tegenover erotiek brengt ons verder. Dan wordt karaktervorming het langzamerhand ontstaan van de eigen structuur van het „ik". Het kind richt zich op de werkelijkheid en schept door middel van bepaalde gedragspatronen de mogelijkheid om met zichzelf tevoorschijn te komen. Egotiek is een dynamisch begrip. Gaat men daarvan uit, dan kan men het eigen karakter van een mens positief waarderen.

In deze gedachtengang is het optreden van een mens agressief, als hij iets zó fel wil, dat hij om het doel te bereiken niets en niemand ontziet, zó fel, dat het persoonlijke, ook het eigen „ik", wordt uitgeschakeld. Spreken we niet van „buiten zichzelf zijn van woede"? Buiten zichzelf, omdat men dat deel van de psyche, waarmee men zich gewoonlijk vereenzelvigt, het „ik", dat men heeft opgebouwd, in die situatie niet meer gebruiken kan. Er zijn krachten aan het werk, welke dit „ik" negeren.

Deze schildering is van toepassing op alle vormen van agressie. Een voorbeeld: agressie in het moderne verkeer. Automobilisten gedragen zich soms in het verkeer zonder enig respect voor de ander. Als die maar even een fout maakt — soms is het een vermeende fout — wijst hij al op zijn voorhoofd, verklaart die ander voor gek of springt hij uit zijn wagen en sleurt hij wild gebarend de ander uit de zijne. Telkens blijkt, dat in het gemotoriseerde verkeer de mens veel agressiever is dan in het gewone leven. Hoe komt dat? Het antwoord is eenvoudig.

Wij mensen van deze tijd moeten leven in een wereld, waarin een steeds groter wordend aantal verschillend gerichte krachten op ons inwerken. Het gemotoriseerde verkeer maakt daar een onderdeel van uit. En wij zijn er nog niet mee klaar daar op een erbij passende wijze mee om te gaan. Zodra er een moeilijkheid zich voordoet voelen we, niet altijd bewust, onze machteloosheid en een regressie treedt in. We grijpen naar driftkrachten en komen zo tot een impulsief handelen, dat geen rekening meer houdt met de erbij betrokken mensen, een onpersoonlijk handelen. Men beseffe, dat driftkrachten nog niet geïndividualiseerd zijn. Het zijn losgehaakte instincten, daardoor eigenlijk geen instincten meer. In dit onpersoonlijk handelen begeeft de mens zich op een terrein, dat niet geïndividualiseerd, niet menselijk meer is. Het wordt dan onze taak dit te transformeren tot iets menselijks.

Enige voorbeelden mogen verduidelijken wat zich in zulk een situatie afspeelt. Een kind van ruim acht jaar toont, als hij er de kans toe krijgt, veel plezier te hebben in knutselen. Kennelijk leeft hij er iets van de hem eigen vorm van creativiteit in uit. Maar het leeft in een milieu, waar daar geen begrip voor is en hem geen materiaal verschaft wordt om iets van te maken. Dat kind wordt ten slotte agressief, gaat de dingen die binnen zijn bereik liggen kapot maken.

Ik denk aan een ander geval: een man, opgegroeid in een voor hem zeer ongunstig milieu, kreeg later aanvallen van slaapwandelen. Hij liep altijd rond met ideeën iets te fabriceren, gebruiksvoorwerpen, inrichting van woonhuizen enz. Maar het moest in zijn leven bij ideeën blijven. De gelegenheid om ze te verwezenlijken ontbrak hem doorlopend. Eens overnachtte hij bij een neef, die hem bij gebrek aan een logeerkamer in de salon liet slapen. Hij kreeg een aanval van slaapwandelen en brak de poten van alle stoelen af. Zijn onbewuste demonstreerde zo, dat hij zeer geïnteresseerd was bij die meubels, maar nooit iets met zijn belangstelling had kunnen doen.

Deze voorvallen laten zien, dat driftkrachten niet alleen een bron van energie zijn, maar dat zij tot vormgeving dringen en dat er achter het grondpatroon van archetypen de aanleg van de betrokkene schuil gaat. Het is immers een bekend verschijnsel, dat scheppende kunstenaars vaak zeer agressief kunnen zijn, met name als het hun niet lukt datgene voort te brengen waarom het hun te doen is, hun aanleg tot uitdrukking te brengen. De archetypen, kenmerkend voor dat individu, zijn de krachten, uitgangspunt van onze psychische energie, die overal gesignaleerd kunnen worden. Zij willen aan het leven vorm geven, wat slechts mogelijk is onder leiding van het „ik", dat dit begrijpt.

Deze beschouwingen werpen licht op het probleem van oorlog en vrede. Oorlog ontstaat telkens als de machthebbers, zij die de laatste beslissing in handen hebben, niet meer op een andere manier datgene bereiken kunnen, wat naar hun mening van vitaal belang is. Of die mening juist is of niet kunnen we in het midden laten. Zij beleven het zo. Er treedt dan een georganiseerde terugval op de driftkrachten op. In het algemeen zijn wij mensen van oordeel dat zo'n oorlog afschuwelijk en zinloos is. Hij eist ontzaglijke offers en waarvoor? Wij menen dan, dat er een andere mogelijkheid is, weliswaar slechts als beide partijen daar rijp voor zijn. Een mogelijkheid, die echter vervalt, als een van de twee dat niet is. Dan wordt het een kwestie van prijs geven wat men zelf wil of doorzetten via deze regressie.

En toch, de geschiedenis leert, dat, gezien in een ruimer verband, oorlogen zin hebben gehad. Een paar voorbeelden.

1. De Perzische oorlogen tegen Griekenland kan men bezien vanuit de vraag: Zal Europa de leiding in de wereldgeschiedenis overnemen van Azië? De ontwikkeling, welke zich in die tijd in Hellas begon te voltrekken, was de inleiding tot een nieuw proces. Het kleine land hield stand, de archetypische krachten stonden aan de zijde van Europa. In de toekomst zou het een grotere rol gaan spelen.

2. Rome onderwerpt vrijwel alle volkeren, een wereldrijk ontstaat door ruw geweld, maar historisch bezien vond toen een archetypisch gebeuren plaats. In een groot deel van de toen bekende wereld kwam een eenheid tot stand, het uitgangspunt van de hele verdere culturele ontwikkeling van het Westen.

3. Napoleon, op zichzelf lijkt hij iemand gedreven door persoonlijke motieven. In hem ging de drang schuil Europa tot een eenheid te maken. In dit opzicht was hij zijn tijd ver vooruit. Hij greep naar een mid-

del, dat tenslotte op hemzelf terugsloeg. Toch werd hij de voorbereider van een proces, dat in de lijn lag van de hele Europese ontwikkeling.

4. Zo kunnen wij ook de laatste grote oorlog bezien. Het totalitaire regime, de totale oorlog van Hitler was het negatieve aspect van wat onze tijd nodig heeft, het éénworden van de hele wereld. Hitler voelde zich machteloos om dit op een constructieve wijze te verwezenlijken. Hij dacht het te kunnen doen op destructieve manier door alle volkeren aan zijn wil te onderwerpen. De archetypische achtergrond van deze gebeurtenissen? Meer dan ooit te voren is in mensen het besef gegroeid, dat de wereld één geheel moest worden.

In enkele woorden samengevat: Als de mens zijn machteloosheid gevoelt, grijpt hij als redmiddel naar geweld. Hij wil het, naar zijn besef onbruikbare organisme vernietigen. Daarachter steekt een hem onbewuste drang tot een nieuw begin. Zo is het bijv. te begrijpen, dat als iemand angstig leeft, depressies hem kwellen en hij zich onder behandeling van een psychotherapeut stelt, deze laatste uitbarstingen van agressie begroet als een teken van op de goede weg zijn. Agressief worden betekent in beweging komen. De patiënt probeert, voorlopig op een misplaatste wijze, weer met zichzelf tevoorschijn te komen en daarbij kan de arts hem dan helpen.

Wat betekent dit alles nu in het dagelijkse leven, in de omgang met anderen? Dat ruzie met iemand beter kan zijn dan uit vrees daarvoor uiterst voorzichtig met hem omgaan, vooral de ander niet kwetsen. Zulke schijnharmonie voert op een dwaalspoor. Agressie is als men maar doorzet, vaak de weg om elkaar beter te begrijpen. Laten twee mensen maar eens goed tegen elkaar uitpakken. Langzamerhand komt men over dat destructieve, de ander niet ontziende, heen en eindelijk kan men ontdekken en uitspreken wat er aan de hand is. En dan komt er contact. Er zijn mensen, die van zichzelf getuigen: „merkwaardig, ik moest eerst echt ruzie met hem gehad hebben, voordat ik tot echte vriendschap kwam". Mensen moeten elkaar agressie toestaan zonder zich direct gekwetst te voelen, proberen te begrijpen wat daar achter steekt. Gelukt dit dan blijkt de aanvankelijk bijna onaanvaardbare agressie zin te hebben gehad.

Terug naar het individuatieproces. Dat berust op een rythme van zelfstandigheid en bezieling, van zichzelf worden en contact leggen met de medemens, van egotiek en erotiek.

Contact, hoe gemakkelijk, hoe oppervlakkig gebruikt men soms dit woord: „Ja, wij hebben een aardig contact met elkander, wij kunnen goed praten samen, het eigenlijk wel goed met elkaar vinden". Willen we niet meer dan dat? Of deinzen we daarvoor onbewust terug? Echt contact is alleen mogelijk, als er de bereidheid is tevoorschijn te komen, zoals men op dat moment is. Natuurlijk worden er dan niet altijd de juiste woorden, de goede uitdrukkingen gevonden, maar als beiden trachten te luisteren naar wat de ander eigenlijk bedoelt, wanneer bovendien ieder de gelegenheid krijgt geheel zichzelf te zijn, dan is er pas sprake van écht contact. De weg tot één worden gaat vaak dwars door de agressie heen.

Ik herinner mij een dame, die op het spreekuur kwam. Ik stelde de gebruikelijke vragen o.a. die naar haar huwelijk. „O, dat is heel goed, we hebben nooit iets, nooit ruzie". Dat kan alleen maar betekenen: „We leven langs elkaar heen". Harmonie in schijn gaat dan boven het vormingsproces. Dat deugt niet, het is onvruchtbaar. (Wat niet zeggen wil, dat de wisselwerking persé de vorm van ruzie aannemen moet).

Wanneer groeit het kind goed op? Als het ten eerste geborgenheid ervaart en ten tweede zich van zijn vrijheid bewust wordt. Geborgenheid doet denken aan veiligheid, maar het is meer dan dat, tenzij men daaronder begrijpt het gevoel, dat het eigene in hemzelf niet bang behoeft te zijn voor ingrijpen van buitenaf. Vrijheid ligt in déze vorm van geborgenheid al besloten. Toch mag zij nog wel afzonderlijk genoemd worden, omdat zij impliceert, dat het kind de vrijheid krijgt het proces door te maken, dat zijn eigen aanleg vraagt. Als het zo is opgegroeid — en dit geldt natuurlijk voor jongens én meisjes — zal het niet de neiging hebben achterom te kijken, aan thuis te blijven hangen. Het zal niet steeds grijpen naar al de houvasten van de opvoeding, maar trachten zichzelf te zijn. Het zal voor zich uit kijkend het leven zien als een avontuur, als een voortdurende vernieuwing.

We richten van deze gedachtenwereld uit de blik op de maatschappij van de volwassenen. Daar is een merkwaardig proces op gang gekomen. Iets van een puberteitsproces in het universele verschijnsel van het nationalisme. Alle volken willen hun eigen weg gaan, hun eigen karakter handhaven, onafhankelijk en zelfstandig zijn. Dit alleen reeds is een teken, dat de historici, die het gebeuren beschouwen als een onpersoonlijk krachtenspel zonder zin, het niet bij het rechte eind hebben. Ons tijdperk laat duidelijk zien, dat de wereld bezig is één geheel te worden. De nationalistische tendenzen zijn nodig om bouwstenen te vormen voor dit gebouw.

We zien ook bundeling van krachten in tegenstellingen Oost-West en Noord-Zuid. We leven in een spanning, die niet meer te verdragen is. Intussen is na elk der beide wereldoorlogen een orgaan geschapen om die wereld tot een geheel te maken, eerst de Volkenbond, later de Verenigde Naties. We verkeren nu in de situatie dat er nog iets meer moet gebeuren, het moet uit zijn met die uit machteloosheid voortkomende regressie. Men zal zo ver komen als de partijen, die tegenover elkaar staan, beseffen dat er met een oorlog niets te bereiken is. We zijn in het stadium aangeland, waarin de voortgang van de mensheid niet langer aan de onpersoonlijke archetypische krachten overgelaten kan worden. De mens zelf zal medeschepper moeten worden. Dat is de oproep van deze tijd, die wij moeten horen en verstaan. Dáárom gaat het nu.

Ds. J. G. Jacobs

De zelfbepaling van de mens

In 1760 verscheen de roman „La nouvelle Héloïse" van Jean Jacques Rousseau. Het boek bracht een sensatie te weeg en leidde een culturele, sociale en sexuele revolutie in. Ook nu nog is er sprake van invloed uitgeoefend door Rousseau. Het is bekend, dat die invloed wordt samengevat in de slogan „terug naar de natuur", maar wel moet worden geconstateerd, dat ook Rousseau een typische Europeaan was, die niet begreep wat met „natuur" wordt aangeduid. Voor hem was het een door de cultuur gevormd begrip, dat zoveel betekende als: weg uit de stad, naar buiten.

Albert Schweitzer heeft beschreven, hoe hem als een bliksemslag het woord „eerbied voor het leven" heeft getroffen: „ik ben leven, dat leven wil te midden van leven, dat leven wil". Hieruit groeide zijn grondprincipe van het zedelijke: goed is: leven behouden, leven bijstaan, leven dat voor ontwikkeling vatbaar is tot de hoogste waarde brengen. Deze ethiek ontspringt aan het idealisme, dat bouwen wil aan wat Schweitzer noemde „de ware cultuur, de beslissende renaissance die de wereld tot vrede brengt". Albert Schweitzer is terecht vereerd, maar een geestelijke revolutie heeft hij niet bewerkstelligd. Hij verdedigde een voorbije fase van de cultuur.

Immers reeds met de aanvang van de 20e eeuw zette een tijdperk in, dat langzaam aan gestalte krijgt en dat zijn invloed begint uit te oefenen. Men kan dit tijdperk misschien in het algemeen aanduiden als het zichtbaar worden van de evolutie, dat vormt tot de gedachte van een radicale revolutie. Over deze evolutie zelf wil ik verder zwijgen en slechts wijzen op een aantal verschijnselen die tezamen de radicaliteit en het revolutionaire van het tijdsgebeuren enigermate aan het licht brengen.

De nog altijd toenemende specialisatie in ons cultuurpatroon geeft aanleiding om verschillende werkruimten te onderscheiden, waarbinnen de wetenschappen zich ontplooien. Aan al deze werkruimten gaat vooraf de wereld als leef- en woonruimte, als het toneel van de strijd van het menselijk geslacht. De wereld biedt thans het uitzicht op het boeiende schouwspel van de collectivisatie en socialisatie van het menselijk bloc dat in beweging is gekomen en dat zich opmaakt tot de hominisatie van de aarde, tot het geven van gestalte aan de humaniteit. Ondanks veel, dat ons met zorg vervult, is de mensheid bezig met de opbouw van de toekomst en heeft zij realiseerbare mogelijkheden wat die toe-

komst betreft. Dit perspectief duikt achter alle werkruimten der wetenschappen op.

Jong is de werkruimte van de biologie, de biochemie en de genetica. Belangrijke zaken houden hier de onderzoekers bezig: beheersing van de frequentie der geboorten, voorkóming van verdere bevolkingsexplosies door chemisch-biologische middelen, het voorkómen van een negatieve erfelijke selectie door de natuurlijke teeltkeus te vervangen door geleide selectie, het opslaan van de erfschat in spermabanken.

Prof. Böttcher stelde, dat waarschijnlijk niets het menselijk leven zo radicaal veranderen zal als de verwachte resultaten in de biochemie: vermindering van de slaap die wij nodig hebben tot een paar uur per dag, ouder worden zonder risico van seniliteit, biochemische middelen i.p.v. traditionele onderwijsmethoden. Het inzicht in de samenhang van hersens en geest neemt snel toe. Het zal mogelijk worden de cerebralisering te bevorderen, een groter deel van de hersenen te activeren, ons nog zo kwetsbare geheugen te stimuleren. Het intelligentiequotiënt zal worden opgevoerd. (Verslag NRC)

In de werkruimte der geneeskunde, vooral in de afdeling psychofarmacologie is men bezig met de opbouw van een „prothesen-cultuur": kunstmatige nieren en aorta's, transistors die de hartslag reguleren, oogbanken, hartkleppen enz. Prof. Slijper is van mening, dat de huidige mens lichamelijk in menig opzicht een stumper is, een zeer eenzijdig gespecialiseerde soort: wij zijn te zwaar om te kunnen vliegen of om goed te kunnen klimmen; de ligging van ons zwaartepunt maakt dat wij met de mensapen de enige zoogdieren zijn die niet van nature kunnen zwemmen; onze lange benen zijn niet evenredig aan de geringe snelheid die wij kunnen ontplooien; onze opgerichte houding bezorgt ons spataderen, tuberculose van de longtoppen, defecten in het onderste gedeelte van de wervelkolom; ons gebit is niet best, onze reuk slecht, ons gehoor middelmatig; moedermelk heeft een laag gehalte aan calorieën. Slijper meent, dat de mensheid juist door haar specialisaties ten onder zal gaan. Daar staat dan tegenover dat de psychofarmacologie de mens zal verbeteren en zal aanpassen aan de machines die hij zelf heeft gebouwd.

Belangrijk ook is de werkruimte van de psychologie. Hier leert men hoe de massamedia kunnen worden beheerst, hoe door middel van elektrische hersenprikkels onlustgevoelens verdreven worden, hoe men kan indoctrineren tot een sociaal gewenst gedragsmodel, dat een wrijvingsloze maatschappij opbouwt.

In de sociologische werkruimte worden de plannen opgesteld en de wetten ontworpen om de gegevens der andere werkruimten te realiseren en te organiseren en de vrije tijd te regelen, terwijl de politieke werkruimte alles coördineert en de doelstellingen ontwerpt, waarop al het werken aan de mens gericht moet zijn.

Al deze werkruimten samen vormen een complex van werkelijkheden, mogelijkheden, perspectieven en gevaren. Dit complex roept afkeer en onrust op en leidt tot tegenwerpingen van hoofd en hart, van de mo-

raal en de godsdiensten. Men moet die tegenwerpingen niet te snel maken, al zal men de ogen open houden voor de veelvuldige en misschien wel dodelijke gevaren die aan dit alles zijn verbonden, gevaren van nieuwe slavernij, barbaarsheid, tirannie. Eerst zullen we oog moeten krijgen voor de eigenlijke grond van de radicaliteit en het revolutionaire van de ontwikkeling. Deze grond is, dat thans zichtbaar wordt, dat de mens verandert, dat hij zichzelf als operabel heeft ontdekt. Wij moeten wel constateren: blijkbaar is in de evolutie het punt bereikt, waarop de mens zelf-bepalend is geworden. De samenleving van de toekomst zal hierom anders zijn dan die van vandaag, omdat de mens in een nog niet voorstelbare mate zichzelf zal bepalen en zichzelf zal dirigeren. En hij zal dit wel moeten wil het leven nog mogelijk zijn. De r.k. theoloog Karl Rahner, die hierover boeiend schreef, merkt scherp op, dat het verwerpen van de toekomstige maatschappij in termen als vernietiging van de natuurlijke orde, koud, technisch rationalisme, rationalisering van de liefde, genivelleerde massa-samenleving enz. alleen maar een teken kan zijn van „een laf burgerlijk conservatisme dat zich verbergt achter verkeerd begrepen christelijke idealen en stelregels".

Hoe zeer ook nog veel in het vage blijft en wij slechts kunnen gissen naar de ontwikkeling die zal plaatsvinden in de laatste 30 jaar die ons van deze eeuw nog resten, de zelfbepaling van de mens is reeds begonnen en duidelijk wordt, dat, wat de mens zal zijn, datgene is waartoe hij zichzelf zal maken. Dit is de consequentie van de vrijheid, die én christendom én humanisme de mens toekennen en als wezenlijk voor het mens-zijn erkennen. De mens wordt thans radicaler en tastbaarder en omvattender degene die hij volgens christelijke en humanistische opvatting is: nl. de vrije mens die zichzelf bepaalt.

Wellicht zullen wij deze radicale zelfbepaling gemakkelijker aanvaarden als wij letten op het daaraan verbonden toekomstperspectief. Prof. Polak heeft er in verschillende publikaties op gewezen, dat het ontbreken van een toekomstbeeld een bedreiging vormt voor de cultuur: „het zaad der toekomstbeelden vormt door de eeuwen heen het bloed der cultuur". De zelfbepaling van de mens is wellicht het machtige toekomstbeeld dat thans wordt onthuld en richting-wijzend voor ons staat.

Natuurlijk blijven er vragen, bedenkingen. Maar daaraan vooraf dienen toch nog weer twee overwegingen duidelijk gesteld te worden:

1. er is niets, absoluut niets, dat de mens ooit zal verhinderen zijn zelfbepaling ten volle te laten gelden en in alle richtingen te zoeken tot het alleruiterste van zijn vermogen tot onderzoek en uitvinding.

2. waarschijnlijk zijn begeleidende ontwikkelingen van nieuwe psychologische situaties en gesteldheden onvermijdelijk, die bij machte zijn ontsporingen te voorkomen en het evenwicht in het geheel te bewaren. Tot deze nieuwe situaties rekenen we ook een groei van de menselijke geest en het bewustzijn.

Nu merkt men wel op, denkend en sprekend vanuit gevoelens van verontrusting die experimenten van velerlei aard oproepen, dat toch niet alles geoorloofd is, dat er grenzen zijn — waar die dan ook mogen liggen. Wij naderen, zo zegt men, het ogenblik waarop de mens moet

leren dat hij niet alles mag wat hij kan. Daarop kan geantwoord worden, dat het onwaarschijnlijk is, dat de mens ooit zal nalaten, wat hij kan en dat het zelfs onverenigbaar is met zijn zelfbepaling dat hij op dit punt grenzen erkent. Maar men kan hier nog iets aan toevoegen. Wie inziet, dat het kwade uiteindelijk de absurditeit is van het willen van het onmogelijke, erkent dat er ten diepste niets is dat de mens kan en toch niet mag, zodat geldt: wat hij kan, mag hij ook, moet hij ook. (Rahner) Bovendien is er aan de zelfbepaling een uiterste grens gesteld, de dood. En het is juist dit eindpunt van de zelfbepaling, dat het leven levend houdt en houden zal.

De verklaring voor het feit, dat de aanvaarding van de zelfbepaling in haar radicaliteit ons moeite kost, moet — en dat spreekt wel vanzelf — gezocht worden in het ontoereikende van onze moraal en ons stelsel van zedelijke normen. Deze veranderen reeds, zijn begonnen aan een proces van aanpassing en verandering en dit proces zal nog wel een lange adem hebben.

Maar noch Rousseau, noch Schweitzer kunnen ons in deze situatie te hulp komen. Wanneer de toekomstige „mensenfabriek" ter sprake komt, hetzij op sociaal terrein zoals de titel van een brochure van het ministerie van onderwijs „Mensen maken" suggereert, hetzij op biochemisch gebied in de regulering van de ontvangenis en de kunstmatige inseminatie, dan duiken eerder vroeger dan later termen op als „natuur", „onnatuur", „strijdig met de schepping" enz. Nu stond Rousseau al op slechte voet met het natuur-begrip, maar in de 20e eeuw is deze situatie nog verslechterd. Wij spreken ondoordacht van bijv. „de natuur" van de vrouw, van de natuurlijke gegevenheid der voortplanting enz. Natuur is in oorspronkelijke zin datgene wat verschijnt én dat wat de grond van dit verschijnen is. Dit geeft ons aanleiding de tegenstelling tussen natuur en cultuur als aanzienlijk geringer op te vatten dan meestal geschiedt en tenslotte deze tegenstelling op te heffen zodra de zelfbepaling van de mens aan de orde komt. In zelfbepaling (cultuur) geeft de mens gestalte aan zijn wezen (natuur), maar het zou geen zelfbepaling zijn als hij het deed volgens een vooropgezet voorbeeld en vooropgesteld plan, afgezien van het feit dat zulk een voorbeeld en zulk een plan niet voorhanden zijn. Zelfbepaling voltrekt zich op grond van mogelijkheden, die aan de werkelijkheid ontspringen, steeds weer en steeds opnieuw. „Terug tot de natuur" is een verwarrende uitspraak.

Misschien liggen de zaken voor ons gevoel iets moeilijker bij de eerbied voor het leven, zoals Schweitzer die formuleerde. Eerbied immers kan ook een plaats vinden binnen de zelfbepaling van de mens; bovendien hoort de term thuis in de schatkist van de christelijke en humanistische traditie. Niettemin dient een kritische opmerking gemaakt te worden. De vraag dringt zich nl. op, wat wij bij de uitdrukking „het leven" moeten en kunnen denken. „Het leven" dat is in de eerste plaats de levensstroom die zich van verre tijden tot heden en de toekomst in een weg baant. Onverklaarbaar, onnoembaar, ongrijpbaar is het leven als principe, als beginsel, als oer-bron van alle dingen. Eerbied voor dit principe is in feite een diepe, nooit aflatende verwondering, die wel kan

leiden tot vele en velerlei vragen, een verwondering die bij de geboorte staat van de filosofie en voorafgaat aan alle wetenschappen — maar die zelf alleen als verwondering kan worden erkend en aanvaard, immers elke concretisering ervan tast haar aan en haalt haar naar beneden. De eerbied als verwondering is geen zedelijk beginsel. In de tweede plaats kennen wij het leven in zijn veelheid van verschijningsvormen van wellicht de virussen — waaraan de vloeiende grens tussen leven en levenloos gedemonstreerd kan worden — tot de mens, tot dusverre de meest ingewikkelde organisatie van leven. Ook hier is plaats voor de eerbied, maar niet eerbied voor verschijningsvormen van leven in abstracte zin. In de leefwereld en het levenspatroon van de mens van de twintigste eeuw heeft zich de wending voltrokken van het abstracte naar het concrete. Eerbied — in de zin van schroom, terughoudendheid, ontzag, de wil om niet aan te tasten, niet te bezoedelen, de erkenning van het onvervreemdbare — is slechts mogelijk daar, waar de vormen van het leven verschijnen en de mens a.h.w. in de hand gegeven worden, waar ze geconcretiseerd zijn. De meest wezenlijke vorm van leven is de verschijnende mens, de mens die lichamelijk present is als mede-mens, als mens-in-ontmoeting, als de mens die het mede-in-de-wereld-zijn incarneert. Als we het toespitsen op de problematiek rondom de zelfbepaling, dan betekent dit bijv. dat voor de mens in het embryonale stadium, in of buiten de moederschoot, gelden kan de eerbied als verwondedering, maar pas voor de verschijnende mens de eerbied als liefde en mede-menselijkheid. Het belang van deze onderscheiding zou kunnen zijn, dat we de eerbied voor het leven als abstractie ter zijde stellen — ondanks deze vaak uitgesproken eerbied is er gruwelijk omgesprongen met de mens — en vervangen door de eerbied in concrete zin die oproept tot naastenliefde en verantwoordelijkheid. In het licht van de in het begin genoemde hominisatie van de aarde verschijnt de eerbied in deze zin in een nieuw, stimulerend perspectief. Het is hierbij van groot gewicht te bedenken, dat zelfbepaling tevens betekent een steeds grotere nadruk op de zelf-verantwoordelijkheid, die nogmaals onderstreept wordt als we letten op de dood, de grens der zelfbepaling.

Ongetwijfeld wachten ons geweldige ontwikkelingen en hoezeer wij de zelfbepaling van de mens erkennen en aanvaarden, kunnen gevoelens van onzekerheid en twijfel niet geheel worden onderdrukt. Men kan de mens, juist in het licht van de krachten die hij oproept en de mogelijkheden die hij realiseert, ook beschouwen als een inkrimpende reus, wiens beperktheid al sterker aan de dag treedt. Men kan vervuld worden van gevoelens van erbarmen en bewogenheid met de mens die zoveel vermag. Deze zwoeger en sjouwer op en in en om de aarde behoeft ook brood voor het hart en spijs voor zijn geest. Zal dit het grootste probleem van de toekomst zijn? En is het christendom voorbereid op zijn taak de mens de toekomst in zinvol en inspirerend te begeleiden? Wat dit laatste betreft zijn onze verwachtingen helaas uiterst gering. Het christendom van de afgelopen eeuwen heeft weinig moed laten zien ten aanzien van de ontwikkelingen en van de toekomst in het algemeen. Meestal volstond het met het opheffen van de vermanende wijsvinger of

hield het in verstarring vast aan oude regels en geboden. En waar het niet anders kon, trachtte het te vertragen. Dit niettegenstaande het onloochenbare feit, dat het christendom in beginsel een op de toekomst gerichte godsdienst is. Hierdoor zou er een treffende verhouding kunnen bestaan tot de zelfbepaling van mens en mensheid. Het empirische christendom echter schijnt de mogelijkheid van zulk een verhouding te hebben verspeeld, voornamelijk door een tot doel in zichzelf geworden kerkelijkheid. Het beeld duikt op van de anonieme gelovige, die zijn relatie tot het alomvattende en allesdragende in eigen bestaan beleeft, ervaart, daarin zijn diepste grond weet. In deze grond geworteld aanvaardt hij zijn opdracht tot zelfbepaling en gaat hij op weg de toekomst in, onbevreesd, innerlijk bevrijd, vertrouwend op de machten en krachten die in de diepte der wereld besloten liggen en die dit avontuur mogelijk doen zijn. Wellicht zal hij ervaren dat de mensheid wezenlijk geschiedenis maakt en daarin juist toebehoort aan het geheim van leven en dood.

Literatuur:

H. Brugmans: „De révolte van het gemoed", Arnhem 1951;
F. L. Polak: „De toekomst is verleden tijd", Utrecht 1955;
K. Rahner: „Theologische opmerkingen over de zelfmanipulatie van de mens", in maandblad Adelbert nov. 1965;
E. J. Slijper: „De toekomst van de mens", in „Het leven op aarde", Delft 1955;
P. Teilhard de Chardin: „De opbouw van de toekomst", Utrecht 1964; „De menselijke groep", Utrecht 1965.

Boekbespreking

A. S. Kompanejec, *Wat is quantummechanica?*, vertaald door I. Tolmac, Utrecht/Antwerpen, Aula-boeken 368, 1968, 160 blz. f 3.

In dit boek wordt een poging gedaan om de kern van de quantummechanica begrijpelijk te maken voor leerlingen van de hoogste klassen van het middelbaar onderwijs. Ik waag het te betwijfelen, of de schrijver hierin geslaagd is! Deze stof is moeilijk te verwerken voor wie niet reeds weet waarover het gaat. Wie dat wél doet, zal dit boekje stellig weten te waarderen. Het is helder geschreven en maakt geen gebruik van andere dan zeer elementaire wiskunde. Voor leraren die wat meer over deze van de klassieke natuurkunde zo vér af staande theorie willen weten om er hun lessen mee te kruiden is dit een kostelijk boekje. Hier beveel ik het warm aan.

H. Gr.

Drs. J. G. van der Bend *

Filosofie of wijsbegeerte?

Wij in Nederland zijn eigenaardige mensen, mensen met een eigen aard. Wij vinden het plezierig of interessant of vanzelfsprekend of gewenst – al naar gelang van de desbetreffende zaak en de desbetreffende persoon — voor woorden en uitdrukkingen, die internationaal gebruikt worden en in de taal van vele of alle volkeren zijn ingeburgerd, eigen Nederlandse termen te gebruiken, die doorgaans niet als gewone vertalingen zijn aan te merken.

Misschien is het wel een typisch Nederlands streven naar zuiverheid in de uitdrukking van gedachten, zuivere weergave van wat men bedoelt, een streven naar juistheid en correctheid. Bij een flirtation fluistert een jongen het vriendinnetje in het oor: „I love you", terwijl hij niet meer bedoelt dan: „Ik vind je wel leuk". Maar omdat dit zo kaal klinkt en niet helemaal aangeeft, dat hij eigenlijk wel zou willen vrijen, gebruikt hij de vreemde uitdrukking. Als de verhouding echter meer serieus, meer ernstig gemeend is, durven de geliefden elkaar te zeggen: „Ik houd van je". Dat geeft veel eerlijker de bedoeling weer en heeft geen onzuivere bijbedoelingen.

Het is blijkbaar de zelfde zin naar zuiverheid en juistheid, waaruit het woord „wijsbegeerte" is ontstaan. „Filosofie" is zo'n algemeen woord, dat je er vele kanten mee heen kunt, dat men er van alles onder kan verstaan. Het meest simpele gebruik van het woord „filosofie" treft men tegenwoordig nog al eens aan bij discussies van bestuurders en/of beleidsambtenaren op verschillend niveau. In vergaderingen, voor

---

* Drs. J. G. van der Bend studeerde theologie te Groningen en Amsterdam (G.U.), was enkele jaren Doopsgezind predikant en daarna directeur van de Culturele Raad voor Drenthe, sinds het vorige jaar verbonden als medewerker aan het Filosofisch Instituut van de R.U. te Groningen.

Nevenfuncties: Bewindvoerder Internationale School voor Wijsbegeerte, Secretaris Senaatscommissie voor het Studium Generale R.U. Groningen, Secretaris Groningse Vereniging voor Wijsbegeerte en Secretaris/penningmeester Stichting Dr. J. D. Bierens de Haan.

Publikaties (op wijsgerig gebied): Innerlijk perspectief, bloemlezing uit het werk van Dr. J. D. Bierens de Haan, Assen 1966; Dr. J. D. Bierens de Haan, denker over kunst en cultuur, in: Herdenkingsbundel, Rolde 1967; Dr. J. D. Bierens de Haan en Spinoza, in: Mededelingen Spinozahuis, Leiden 1968; Schleiermachers Reden über die Religion en Spinoza, in: Alg. Ned. Tijdschr. v. Wijsb. en Psych., Assen 1969; Het probleem Subject-Object in de wijsbegeerte van Spinoza, in: Tijdschrift voor Filosofie, Leuven 1969. Een proefschrift over het Spinozisme van Dr. J. D. Bierens de Haan is in voorbereiding.

radio en televisie zijn er sprekers of opponenten, die „de volgende filosofie" willen „lanceren": en dan komt een reeks van gedachten, die min of meer logisch verbonden tot een bepaalde conclusie leiden of een bepaald standpunt geacht worden te verduidelijken. Soms spreekt men niet van het lanceren van zijn filosofie, maar — bescheidenheid voorwendend — van een filosofietje. Dat komt ongeveer op hetzelfde neer als dat men „een ogenblikje hardop denkt". Stel u voor, dat deze bestuurder of ambtenaar in plaats van „filosofie" het woord „wijsbegeerte" of „wijsbegeertetje" zou gebruiken. Dat is schier onmogelijk. „Filosofie" staat in dit geval tegenover „wijsbegeerte" als „I love you" tegenover „ik houd van je". De enige overeenkomst tussen de „filosofietjes" van bestuurders en beleidsambtenaren en werkelijke filosofie of wijsbegeerte is de poging tot het leggen van een min of meer logisch verband tussen gedachten, al hebben dan die gedachten ook niets met wijsheid te maken. Simon Carmiggelt zou — denk ik — deze filosoferende mensen leuk op de hak kunnen nemen.

Het zou belachelijk zijn om deze en soortgelijke redenen het woord „wijsbegeerte" boven „filosofie" te verkiezen. Ook niet het feit, dat in de volksmond onder filosoof dikwijls wordt verstaan een dromer of een fantast of een veelweter, doet onze voorkeur uitgaan naar het woord wijsbegeerte. Het is de positieve betekenis van het woord zelf, die ons boeit: wijsbegeerte is begeerte om wijs te zijn, om wijzer te worden dan we nu — op dit ogenblik — zijn.

Wijs zijn is wat anders dan veel weten, veel kennis bezitten, al zullen velen, die naar meer wijsheid streven tevens hun kennis vermeerderen. Maar dat doen zij niet om het weten op zichzelf, veelmeer om uit deze kennis wijsheid te vergaren. In veel kennis, in veel weten-schap kán wijsheid worden aangetroffen en men kan er zijn voordeel mee doen. Maar wie streeft naar vermeerdering van weten zonder meer is niet wijsgerig, hooguit wetenschappelijk bezig.

Wijsheid heeft meer te maken met inzicht. Inzicht in de werkelijkheid der dingen, in de samenhang der dingen en in de betrekking tussen al wat bestaat.

Wijsheid heeft ook te maken met het leven van elke mens, met name van de mens, die wijsheid zoekt en tracht te verwerkelijken in zijn leven.

Wijsheid heeft te maken met waarderen, met het waarde-toekennen aan dingen en gebeurtenissen en de inhoud van deze waarde-toekenningen te overwegen en te bepalen. Wijsheid mondt uit in een visie, een visie op het eigen leven van de naar waarheid strevende mens, een visie op het mensenleven in het algemeen, een visie op de samenleving der mensen en een visie op het bestaan aller dingen.

Wijsheid houdt waarheid in voor de naar wijsheid strevende mens en voorzover hij in wijsheid is gevorderd. Dat is dus niet „een" of „de" waarheid voor alle mensen en voor alle tijden, maar waarheid voor de wijze mens in een bepaald stadium van zijn ontwikkeling.

Hij die wijsgerig bezig is, streeft naar meer wijsheid door te aanschouwen, door het aanschouwde op zich te laten inwerken, door te denken en door na-te-denken wat anderen hebben voor-gedacht.

Waarom, kan men vragen, zijn alle mensen dan niet wijsgerig bezig? Dat is een domme vraag. Want alle mensen zijn wijsgerig bezig. Het is alleen niet iedereen gegeven — hetzij tengevolge van het ontbreken van innerlijke capaciteiten, hetzij tengevolge van uiterlijke omstandigheden — zich bezig te houden met Plato, Spinoza of Kant. Maar in iedere mens is er streven naar wijsheid, zoals ook in iedere mens van nature de drift aanwezig is om zijn leven in stand te houden.

Wijsbegeerte, de begeerte om wijs te zijn, is een innerlijke drang, die in elke mens van nature aanwezig is. In de ene mens zal deze drang — in zekere mate onbewust blijvend — tot beperkte resultaten voeren, in de andere mens zal hij als een welbewust streven worden aangemerkt. De laatstgenoemde mens zal vooral — ook wanneer hij niet in de gelegenheid is veel kennis te vergaren — meer inzicht krijgen in de werkelijkheid der dingen en in de dingen der werkelijkheid. Hij zal vanuit dit streven zijn leven richting geven. Vanuit het verworven inzicht zal hij zichzelf en al het andere wat bestaat waarderen. En van hem is te verwachten een visie op zijn leven, op het samenleven der mensen en op het bestaan van al wat is.

Boekbespreking

Fred. L. Polak en H. F. van Loon, *Gesprek met morgen,* Bussum, Teleboek N.V., 1968, 214 blz., f 9,50.

De futurologie begint ook in ons land de aandacht te trekken. Een symptoom hiervan vindt men in de deels zeer onderhoudende, deels toch ook wel weer wat beklemmende hoofdstukken over dit onderwerp, bijeengebracht door Polak en van Loon. Het is ontegenzeggelijk goed zich rekenschap te geven van de grote veranderingen die ons „morgen" te wachten staan en die zich reeds in het heden aankondigen. Dit boek kan hierbij behulpzaam zijn. Het is bondig en overzichtelijk geschreven en bevat veel fraaie foto's.

Ik heb twee bezwaren. De schrijvers laten zich m.i. wat al te veel beinvloeden door hetgeen er in het huidige Amerika aan de orde is, vooral de technologische ontwikkeling. Er is toch méér dan alleen techniek, en dat meerdere vindt men misschien duidelijker in Europa dan in Amerika. Bovendien lijkt het mij onjuist ervan uit te gaan, dat de ontwikkeling die wij meemaken, éénzijdig-rechtlijnig zal blijven verlopen. Naast een rationele technologische ontwikkeling vindt er óók een meer geestelijke evolutie plaats, minder opvallend, maar zeker niet van minder betekenis. Dáárover vindt men in dit boekje geen woord. Niettemin kan ik de lezing aanbevelen.

H. Gr.

Michaël Prisjwin

De blauwe libel

In de eerste wereldoorlog van 1914 ging ik als oorlogscorrespondent naar het front in het uniform van rodekruissoldaat en kwam al spoedig terecht in de slag in het westen, in de Augustusbossen. Ik noteerde op mijn eigen beknopte manier al mijn indrukken, maar ik beken, dat mij geen minuut het gevoel verliet van mijn eigen nutteloosheid en de onmogelijkheid met het woord al dat verschrikkelijke weer te geven, dat rondom mij geschiedde.

Ik ging op weg, de oorlog tegemoet en ik speelde met de dood: hier kwam een projectiel neer en liet na ontploft te zijn een diepe trechter achter, daar zoemde als een bij een kogel langs mij heen, maar toch ging ik steeds verder en keek nieuwsgierig naar de vluchten patrijzen, die van batterij naar batterij vlogen.

„Je bent gek", zei plotseling een strenge stem van onder de aarde. Ik keek en zag het hoofd van Maksim Maksimytsj: zijn gebronsde gezicht met de grijze snor was streng en bijna plechtig. Tegelijkertijd wist de oude kapitein mij zijn medegevoel en zijn bescherming aan te bieden. Binnen een minuut zat ik bij hem in zijn schuilplaats koolsoep te slurpen. Spoedig, toen de slag nog feller ontbrandde, schreeuwde hij me toe: „Schaam je je niet, jij zogenaamde schrijver, om je in deze minuten met jouw onbenulligheden bezig te houden?"

„Wat moet ik dan doen?" vroeg ik, erg blij over zijn besliste toon.

„Ga onmiddellijk weg, haal daarginds de mensen bij elkaar, laat uit de school de schoolbanken slepen, laat de gewonden weghalen en daar neerleggen."

Ik riep de mensen bij elkaar, sleepte schoolbanken, legde gewonden neer, vergat de literator in mij, voelde me plotseling een echt mens en was gelukkig, dat ik hier in de oorlog niet alleen een schrijver was. Op dat ogenblik fluisterde een stervende: „Water, water!"

Bij het eerste woord van de gewonde rende ik weg om water te halen. Hij dronk echter niet en herhaalde: „Water, water, beek!"

Met verbazing keek ik naar hem en begreep plotseling alles: hij was bijna nog een knaap, met schitterende ogen, met dunne, trillende lippen, waarin zich heel de siddering van zijn ziel openbaarde. Met een rodekruissoldaat haalde ik een draagbaar en wij brachten hem naar de oever van de beek. De soldaat ging weg en ik bleef alleen achter met de stervende jongen op de rand van de bosbeek.

In de schuine stralen van de avondzon schitterden de torentjes van de paardestaarten, de bladen van de waterlelies — als kwam dit van

binnen uit — met een bijzonder groen licht en boven een inham van de beek zweefde een blauwe libel. En heel dicht bij ons, waar de inham eindigde, zongen de golfjes, waar zij zich boven de steentjes verenigden, hun altijd schone lied.

De gewonde luisterde, de ogen gesloten, zijn bloedeloze lippen bewogen zich krampachtig en drukten een hevige innerlijke strijd uit. Plotseling eindigde de strijd in een zachte kinderlijke glimlach en zijn ogen openden zich.

„Dank u!" fluisterde hij.

Toen hij de blauwe libel zag, die bij de inham vloog, glimlachte hij nog eens, zei opnieuw „dank u" en sloot weer de ogen.

Er ging enige tijd in stilzwijgen voorbij toen plotseling de lippen opnieuw begonnen te bewegen, een nieuwe strijd ving aan en ik hoorde:

„Vliegt hij er nog altijd?"

De blauwe libel cirkelde nog rond.

„Hij vliegt" antwoordde ik, „en hoe!"

Hij glimlachte weer en geraakte opnieuw buiten kennis.

Intussen begon het langzamerhand te schemeren, mijn gedachten vlogen ver weg en ik verzonk in gemijmer. Plotseling hoor ik dat hij vraagt: „Vliegt hij nog steeds?"

„Hij vliegt" zei ik, zonder te kijken, en zonder te denken.

„Waarom zie ik hem dan niet?" vroeg hij, met moeite de ogen openend. Ik schrok. Ik had eenmaal een stervende gezien, die vóór zijn dood plotseling het gezichtsvermogen verloor en met wie men nog heel goed kon spreken. Was het ook hier niet zó: de ogen waren reeds dood. Ik keek naar de plaats, waar de libel had gevlogen, maar ik zag niets.

De zieke begreep dat ik hem bedroog, hij ergerde zich aan mijn onoplettendheid en sloot zwijgend de ogen.

Het trof me pijnlijk, maar plotseling zag ik in het heldere water het spiegelbeeld van de vliegende libel. Wij konden hem niet zien tegen de achtergrond van het donkerwordende bos, maar het water — dit oog van de aarde — blijft licht, ook als het donker wordt: het is alsof deze ogen ook in het duister zien.

„Hij vliegt, hij vliegt!" riep ik zo beslist uit, zo verheugd, dat de zieke plotseling de ogen opende. Ik liet hem het spiegeldbeeld zien. En hij glimlachte. Ik zal niet beschrijven, hoe wij deze gewonde redden, — ogenschijnlijk redden hem de artsen. Maar ik geloof vast dat zij, de artsen, geholpen werden door het lied van de beek en mijn besliste en opgewonden uitroep, dat de blauwe libel ook in het duister nog boven de beek vloog.

(Uit het Russisch vertaald door P. Krug)

Michaël Prísjwin (1873-1954) is in bepaalde opzichten met Ljesków te vergelijken. Evenals deze is hij een geboren verteller. Hij maakte vele grote reizen door Rusland, ook door het Noorden, waarover de jongere schrijver Joerij Kazakow eveneens met zoveel voorliefde schrijft. Als Toergenew in zijn „Jagersverhalen" geeft Prísjwin kleurige beschrij-

vingen van het natuurleven in de noordelijke provincies. Maar ook het gewone volk van jagers en boeren, hun folklore en tradities, hebben zijn aandacht. Prísjwin is in de Russische letterkunde een opmerkelijke verschijning.

Van de vóórrevolutionaire schrijvers onderscheidt hij zich door de optimistische grondtoon in zijn werk. Bij vergelijking met auteurs van ná 1917 valt op, dat (evenals bij Kazakow) de themata revolutie, burgeroorlog en socialistische opbouw in zijn werk ontbreken. De natuur vormt blijvend het centrale thema van zijn werk. Zelfs kan men spreken van een mystiek getinte natuurverering.

Het ware te wensen, dat ook in Nederland zijn oeuvre door vertalingen toegankelijk wordt gemaakt voor een groot lezerspubliek.

P.K.

Boekbespreking

Dr. G. C. van Niftrik, *De Hemel (Over de ruimtelijkheid van God)*, Nijkerk, Uitgeverij G. F. Callenbach N.V., 1968, 175 blz., f 14,90.

Zonder de gedachtenwereld van dr. van Niftrik te delen heb ik toch verschillende boeken van deze schrijver met waardering gelezen, in het bijzonder zijn boek over Sartre. Maar met dít boek weet ik geen raad! Het is een dogmatische studie.

In het „Woord vooraf" constateert Van Niftrik, dat er steeds minder mensen geneigd zijn te geloven aan het bestaan van een „hemel" — bij een steekproef geloofde in 1964 van de 482 ondervraagden er nog 74 % in een hemel, maar in 1967 was dit percentage nog slechts 61, terwijl de percentages voor de katholieken respectievelijk 90 en 74 bedroegen! – en geeft hij toe zelf moeite te hebben met het vlot beantwoorden van de vraag of hij in het bestaan van een hemel gelooft. Zijn moeilijkheid ligt in het woordje *bestaan*. „Hemel en hel zijn geen lokaliteiten die zich ergens in het heelal bevinden", zegt de schrijver. Wat dan? „De liefderuimte die God *is* én *schept* — dat is de hemel", antwoordt hij en voegt daaraan toe, dat hiermede de centrale these van het boek geformuleerd is. Dit is niet bedoeld als een verdediging van verouderde denkbeelden maar wil iets zinnigs zeggen over dat vage begrip „hemel". Helaas is het mij niet gelukt dit zinnige te vinden. Wát ik vind is slechts schermen met woorden, met niet gedefinieerde begrippen, met metafysica in de meest verwerpelijke vorm. Ik vind het pijnlijk geen waardering voor deze poging te kunnen opbrengen, maar het is mij niet mogelijk een andere mening uit te spreken.

Ik wijs zonder meer het hele boek af als waardeloos voor wie niet in de dogmata van Van Niftrik gelooft.

H. Gr.

Ons wereldbeeld en wij zelf

Gaarne reageer ik op de aanmoediging van de Redactie om een bijdrage te leveren tot een gedachtenwisseling over het thema Wetenschap en Levensovertuiging waaraan het mei/juni nummer was gewijd. In het bijzonder zou ik wat willen voortborduren op de beide artikelen van prof. Smits en van dr. Prins. Uit hun bijdragen haal ik de volgende zinsneden aan, die min of meer karakteristiek zijn voor hun betoog in zijn geheel.

Prof. Smits: „Een wéreldbeschouwing vraagt allereerst hoe de kosmos en de menselijke maatschappij in elkaar zit en functioneert; als zodanig zijn voor haar de inzichten, die de diverse wetenschappen hieromtrent schenken onmisbaar en zelfs fundamenteel. Maar een lévensbeschouwing vraagt niet hoe de wereld, leven en maatschappij in feite in elkaar zitten, maar welke mogelijkheden en perspectieven ze bieden voor een *zinvol* menselijk bestaan."

Dr. Prins: „Het is dringend nodig op te komen voor de autonomie van de levensovertuiging, volle nadruk te leggen op de eigenwettelijkheid van het zoeken naar levenswaarden naast die van de zuiver wetenschappelijke arbeid. De moderne mens moet zich ervan doordringen dat dit zoeken niet een speurtocht is naar vermeerdering van zijn kennis, maar dat het om iets geheel anders gaat, nl. om een proces van bewustwording, om een steeds duidelijker gaan zien wat in het eigen persoonlijke en maatschappelijke leven werkelijk waarde heeft."

Hieraan wil ik dan nog toevoegen een uitspraak uit het boek „Natuurwetenschap en Techniek" van de wetenschapsfilosoof prof. A. G. M. van Melsen (blz. 119/120): „Er vindt in het kennen eigenlijk iets zeer mysterieus plaats. Wat de mens ertoe aanzet de natuur te bestuderen is in laatste instantie niets anders dan het verlangen van de mens zichzelf te begrijpen. Hij weet immers zelf ook tot de natuur te behoren. Daarom is ieder kennen, waarop het ook gericht staat, uiteindelijk altijd ook een zoeken van de mens naar zichzelf." Deze uitspraak neem ik als uitgangspunt voor de volgende overwegingen.

Als astronoom probeer ik Van Melsen's bewering toe te passen op één van de opzienbarende recente astronomische ontdekkingen, bijv. die van de zgn. „pulsars".* De vraag is dan dus, of deze ontdekking

* Pulsars zijn radiobronnen in ons melkwegstelsel die de merkwaardige eigenschap hebben korte radiopulsen te produceren die elkaar met een strikt regelmatige periodiciteit opvolgen. (De periodes lopen uiteen van 0,03 tot 3,5 sec.) Hun ontdekking, in 1967, kwam als een volslagen verrassing.

een zekere bijdrage heeft geleverd tot het begrip dat de mens van zichzelf heeft. In directe zin is dit moeilijk waar te maken, want het al of niet bestaan van pulsars heeft geen consequenties voor onze opvattingen omtrent de mens. Maar wel maakt het al of niet bestaan van pulsars verschil uit voor sommige mensen: voor de radioastronomen in Cambridge, die door een samenloop van omstandigheden deze objecten ontdekt hebben en zich mogen verheugen in de roem daaraan verbonden, en voor al die andere astronomen die hun waarnemingsprogramma's onmiddellijk op het onderzoek van pulsars hebben ingesteld en die de kolommen van het tijdschrift „Nature" met hun berichten over pulsars vullen. Alhoewel de pulsars op zichzelf ons niets geleerd hebben over de zin van het menselijk leven en geen antwoord geven op vragen omtrent wezen en bestemming van de mens, heeft de ontwikkeling van deze objecten aan het wetenschappelijk onderzoek van sommige astrofysici wel degelijk richting en zin verleend. Meer in het algemeen is het zo, dat een interessant onderzoek een stuk zingeving betekent voor de onderzoeker, of voor het team van wetenschapsmensen, dat zich daarmee bezighoudt. Onder de mensen van het vak bestaat een vrij grote eenstemmigheid over de rangorde van interessantheid van verschillende onderwerpen van onderzoek. Hoe interessanter een vraagstuk is, des te levendiger de discussies daarover en des te intensiever de communicatie. Als het waar is dat de mens een doelsteller en een grensoverschrijder is, dan is het voor zijn zelfrealisering en voor de beleving van zin in zijn (wetenschappelijk) werk van belang dat er vraagstukken zijn die voor hem een doelstelling inhouden en hem tarten de grenzen van het domein zijner kennis te verleggen.

De vraag naar de zin van het kosmisch gebeuren slaat enigszins terug op de positie van de mens daarin. Met in gedachten alles wat we weten over de hoedanigheid van sterren en sterrenstelsels, kunnen wij ons afvragen wat de zin is van het bestaan van al die objecten. Het is een filosofische kwestie of die vraag naar de zin op zichzelf wel zinvol is, d.w.z. of deze vraag strikt genomen in deze vorm wel gesteld mág worden. Want wat bedoelen we eigenlijk met „de zin van het bestaan van sterren en sterrenstelsels"? Zonder te willen trachten daarover diepzinnig te zijn, meen ik te mogen opmerken dat wij ons eigenlijk pas dán kunnen voorstellen dat het kosmisch gebeuren enige zin heeft, als daarin opgesloten zou liggen de mogelijkheid van het ontstaan van enigerlei vorm van leven. De vraag naar het voorkomen van leven elders in het heelal spreekt inderdaad sterk tot onze verbeelding, en de kans dat op verschillende planeten van andere zonnestelsels condities heersen die bepaalde vormen van leven mogelijk maken wordt door de astronomen hoog aangeslagen. Als dát het interessantste is wat er in de kosmos aan de hand zou kunnen zijn, dan zou eigenlijk al het onderzoek zich op dié vraag moeten concentreren! Echter het overgrote deel van het sterrenkundig onderzoek richt zich op onderwerpen waarbij de vraag naar levensmogelijkheden überhaupt geen rol speelt. Als men dan tóch de vraag wil stellen naar zin en betekenis van een sterrenkundig object, dan wordt men automatisch terugverwezen naar de onderzoekende mens zelf. Dan

zal men bijvoorbeeld, zéér anthropocentrisch, moeten zeggen dat, als het bestaan van zo'n object, bijv. van een bijzondere soort ster, al ergens goed voor is (d.w.z. een zin heeft), het alleen maar hierom is, dat deze of gene astronoom de voldoening heeft gesmaakt het spectrum van die ster te bestuderen, en wellicht zelfs op die ster heeft weten te promoveren!

Op goede gronden zou men kunnen verdedigen dat de Maan, die juist nu zo in het middelpunt van de belangstelling staat, een bij uitstek *on*-interessant object is: een onherbergzame stenen bol, evenals de Aarde tot aanzijn gekomen door een toevallige samenloop van omstandigheden, maar gedoemd tot steriliteit. De Maan ontleent zijn interessantheid uitsluitend aan de mens, die zijn zinnen op haar heeft gezet. Dat de Maan is zoals zij is, is niet interessant; het interessante omtrent de Maan schuilt hierin, dat er een homo sapiens is die zich op zo succesvolle wijze met deze satelliet bemoeit.

Juist door hetgeen de wetenschap ons leert omtrent de structuren en de processen die zich in het heelal afspelen, raken wij ons bewust van de kwalitatief unieke plaats die wij zelf daarbij innemen. Pas waar wij in de kosmos onszelf, de mens, tegenkomen, dáár wordt het interessant, daar pas dient zich de mogelijkheid aan dat het kosmisch gebeuren toch misschien niet van zin ontbloot is. Wij zijn zelf de toneelspelers die in dit groots décor een stuk hebben op te voeren. Het décor ontleent zijn zin aan het toneelstuk dat erin wordt opgevoerd. Daarin speler te zijn is zowel een unieke belevenis als een uiterst verantwoordelijke opgave. De zingeving van al wat zich in het duistere heelal afspeelt aan huiveringwekkende, blindelings zich volgens de natuurwetten voltrekkende processen, rust mede op onze eigen schouders. De bewustwording van dit eigenaardige verband tussen mens en kosmos werkt inspirerend en kan een belangrijk element uitmaken in de levensvisie die iemand erop na houdt.

Met het bovenstaande is de uitspraak van Van Melsen misschien enigszins geadstrueerd. Maar ik wil onmiddellijk eraan toevoegen dat zijn bewering betrekking heeft op een „zuivere" vorm van kennis, op de wetenschap om haarzelfs wil. In onze tijd is echter het beoefenen van wetenschap een soort van gedragscode geworden, een manier om in zijn onderhoud te voorzien, een manier om persoonlijk aanzien of invloed te verwerven of gewoon een leuk spel. De wetenschap wordt bedreven met uiteenlopende oogmerken, o.a. uit een wil tot beheersen en manipuleren. Het lijkt wel of de wetenschap steeds minder voortkomt uit een fundamenteel besef van verwondering en eerbied. Dat men zich op wetenschap toelegt hoort er nu eenmaal bij. Vrijwel niemand zet een vraagteken bij de vermeende noodzaak tot en de behoefte aan het doen van steeds maar weer nieuwe ontdekkingen en uitvindingen. Op soortgelijke wijze vragen wij ons nauwelijks af wat de functie en de zin is van alle reklame die over ons wordt uitgestort. Reklame hoort er nu eenmaal bij, en evenzo is wetenschapsbeoefening nu eenmaal „bon ton". Wie zich daaromtrent eerlijk rekenschap geeft, zal misschien moeten bekennen dat in het fanatieke najagen van vooral natuurwetenschappelijke

noviteiten en in het door Smits gesignaleerde wetenschapspositivisme een stuk afgoderij kan steken. Het lijkt erop dat we met onze (natuur) wetenschapsbeoefening bezig zijn alsmaar nieuwe snelwegen aan te leggen door een woestijnlandschap, zonder dat we ertoe komen die woestijn nu ook eens te bevloeien en in cultuur te brengen. Door het grote belang dat we hechten aan de wetenschappelijke wetenswaardigheden en mogelijkheden, komt het besef van verwondering over wie we zelf zijn in het gedrang en dreigt er een tekort aan persoonlijke diepgang van ons leven. Het is deze zelfde waarschuwing die ik meen te beluisteren in de bijdragen van prof. Smits en dr. Prins.

Boekbespreking

Ir. drs. M. H. Ekker, *Gurdjieff (De mens en zijn werk)*, Amsterdam, De Driehoek, z.j., 68 blz.

In dit boekje deelt de schrijver ons een en ander mede over de gedachten van de Russische wijsgeer en „leraar" Gurdjieff. Hij doet dit aan de hand van citaten. Het slot van het boekje karakteriseert Gurdjieff's betekenis zeer goed: in het leven van Gurdjieff, in zijn werk en in zijn woorden, is iets, ontsproten aan de diepten van de wijsheid van Azië, wat de mens van het Westen kan verstaan. En in de boeken en de gedachten van deze mens ... is er een werkelijke ontmoeting tussen „Oost en West". Het is een belangrijk boekje, voor hen die „zoeken", omdat zij beseffen, dat ons leven een veel diepere betekenis heeft dan de alledaagse waartoe wij ons meestal bepalen.

H. Gr.

Fredrick S. Johnston, Jr., *The Logic of relation*, New York, Philosophical Library, 1968, 110 blz., $ 4.

Een opmerkelijk boekje! De schrijver poneert, dat de oude Aristoteliaanse logica aanvulling behoeft van een nieuw systeem. De denkwetten van Aristoteles zijn volgens Johnston feitelijk wetten van „unreal thought" en niet toepasselijk op kennis van reële dingen. Van belang is steeds in het oog te houden, dat bij alle tegenstellingen (opposing concepts) het tegengestelde ook in het begrip waaraan het tegengesteld is, aangetroffen wordt. Bijv. een absolute tegenstelling goed-kwaad bestaat niet, want in ieder „goed" mens schuilt ook meer of minder „kwaad". Zo is het met alle opposita.

Het is de moeite waard kennis te nemen van de beschouwingen die Johnston aan een en ander vastknoopt.

H. Gr.

Van heinde en ver

Stiefkinderen van onze welvaarts- en welzijnsstaat

Aan een artikel in „Oost-West", maart 1969 van dr. S. W. Couwenberg ontlenen wij het volgende:

„Wij leven in een welvaartsstaat, die op weg is een welzijnsstaat te worden, d.w.z. een staat, die zich (mede)verantwoordelijk weet voor de ontwikkeling van (materiële) welvaart en (geestelijk) welzijn van zijn burgers. Na de opbouw van een planmatig gevoerde sociaal-economische politiek ontwikkelt zich nu meer en meer een cultuur- en welzijnspolitiek. In het kader dezer politiek komen steeds meer objecten in aanmerking voor subsidie, maar er is één categorie, die angstvallig buitengesloten wordt, nl. de wetenschappelijk georiënteerde tijdschriften op politiek, sociaal en cultureel terrein. Ook een instelling als het Prins Bernhard Fonds is niet bereid tot enigerlei steunverlening. Toch kan moeilijk worden ontkend, dat deze tijdschriften een wezenlijke bijdrage leveren tot de ontwikkeling van het culturele leven en wel in tweeërlei opzicht. In deze bladen worden nieuwe ideeën geproduceerd en discussies geëntameerd die niet zelden een belangrijke invloed hebben op de verdere ontwikkeling van het culturele en politieke leven. (Wat ons blad betreft, valt in dit verband bijv. te wijzen op de artikelenserie „Problemen der Democratie" die voorafging aan het grote democratie-debat van de laatste jaren, en op de wijze waarop in dit blad medegewerkt is aan een meer open, genuanceerde en objectieve benadering van de Oost-West problematiek.)

Leveren deze tijdschriften een geheel eigen bijdrage aan de cultuurcreatie, daarnaast spelen zij een onvervangbare rol in het proces van cultuuroverdracht door de stroom van informatie die zij aan hun lezers verschaffen.

Door het niveau waarop deze tijdschriften zich bewegen, bereiken zij slechts een betrekkelijk kleine lezerskring. Nederlands-talige tijdschriften hebben daarnaast nog de bijzondere handicap van het kleine taalgebied. Hierdoor zijn de inkomsten in het algemeen zeer beperkt. Hiertegenover staat een voortdurende stijging van lasten, waar de overheid zelf dapper aan mee doet door de periodieke verhoging van allerlei overheidstarieven als post, telefoon, invoering BTW (waarvan commerciële instellingen als nieuwsbladen werden vrijgesteld, maar de hier bedoelde tijdschriften niet), enz.

Het is uitgesloten dit soort verhogingen integraal op te vangen door een verhoging van de abonnementsgelden, omdat deze tijdschriften niet behoren tot de eerste levensbehoeften en dus bij overschrijding van een bepaalde grens opgezegd worden.

Het gevolg van een en ander is dat zij een steeds moeilijker wordende strijd om het bestaan te voeren hebben en in hun ontplooiing steeds meer geremd worden. Met kunst en vliegwerk en een vaak buitensporige zuinigheid, (o.a. tot uiting komend in honoraria voor medewerkers, waar een arbeider zijn neus voor zou ophalen als hij zou horen wat voor tijd en energie met het produceren van artikelen gemoeid is), houden vele zich nog staande, maar voor hoelang?

Nu kan men tegenwerpen dat als deze communicatie-media niet rendabel te exploiteren vallen, zij geen bestaansreden hebben en dus maar het veld moeten ruimen. Maar als men deze zuiver economische maatstaf zou gaan aanleggen over het gehele terrein van de „cultuur", zou dit het einde betekenen van bijna geheel onze cultuur in de zin van cultuur-recreatie en cultuuroverdracht (kunst, wetenschapsbeoefening, onderwijs, volksontwikkeling, enz.).

Het valt niet in te zien waarom in het onderwijs miljarden en in volksontwikkeling en kunst vele miljoenen jaarlijks uit de gemeenschapskas geïnvesteerd worden, terwijl de hier bedoelde tijdschriften *bijna* alle aan hun lot worden overgelaten. Dit is temeer bevreemdend, omdat deze bronnen van cultureel leven, vergeleken met de andere sectoren van de cultuurpolitiek met betrekkelijk zeer bescheiden steun-bedragen hun onmisbare functie op verantwoorde wijze kunnen blijven vervullen.

Een bijzondere bron van ergenis in deze materie is dat de overheid zelf wel allerlei eigen tijdschriften het licht doet zien, die voor 100 % uit de gemeenschapskas gefinancierd worden en meestal op zeer royale wijze worden uitgegeven. Wat de particuliere tijdschriften betreft is de overheid overigens niet consequent. Want literaire tijdschriften en bijdragen worden wel gesubsidieerd, terwijl ons bekend is, dat ook sommige tijdschriften van niet-literaire aard in feite wel een meer of minder belangrijke subsidie krijgen.

Uit het oogpunt van de rechtsstaat maakt dit alles een vreemde indruk. Van enigerlei rechtsgelijkheid is geen sprake . . .

Wij geloven dat het langzamerhand tijd wordt om eens de publieke aandacht voor dit probleemgebied van onze cultuur te vragen. Wij hopen, dat in het parlement voor dit vraagstuk aandacht zal komen, ook al staat er geen te duchten pressiegroep achter. Wij zouden er op willen aandringen dat een commissie wordt ingesteld, die een regeling op dit terrein voorbereidt, zodat een einde wordt gemaakt aan een overheidswillekeur, die in onze rechtsstaat niet thuis hoort . . .

Uiteraard dient bij financiële steunverlening van overheidswege de geestelijke vrijheid onverlet te blijven. Maar sinds de financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs behoeft dit in ons land geen probleem meer te zijn".

Boekbespreking

Paul Frischauer, *Er staat geschreven (De grote documenten der mensheid)*, Amsterdam, H. J. W. Brecht's Uitgeversmaatschappij N.V., z.j., 372 blz., f 24,50.

De strekking van dit dikke, royaal uitgegeven boek leren wij het best kennen uit de volgende woorden, die de schrijver aan de eigenlijke inhoud deed voorafgaan: „Ik ben er thans meer dan ooit van overtuigd, dat wij . . . ons voor ogen moeten houden hoe, wanneer en waarom de geloofs- zede- en rechtsbegrippen ontstaan zijn, die ons leven vormen". Er is geen betere manier denkbaar om klaarheid te verkrijgen aangaande deze materie dan de documenten, waarin de visie van weleer vastgelegd werd, nader te bestuderen. Het zal dan duidelijk worden, zowel, wat wij aan het verleden schuldig zijn, als welke waarde de oude mijlpalen in het heden nog voor ons hebben. De schrijver heeft het ons gemakkelijk gemaakt, door, beginnend met de Soemerische beschaving van 5000 v. Chr., via het Egyptisch Dodenboek, de Zonnehymne van Achnaton, de Veda's, de leer van Boeddha, de geschriften van Lao Tse en Confucius, de Zend Avesta, de Tien Geboden, de Twaalf tafelen der wet, Griekse en Romeinse wijsgeren, het Evangelie, de Codex Justiniani, de Koran, de Saksenspiegel, de Engelse vrijheidsrechten, de onafhankelijkheidsverklaring van Amerika, de „Verklaring van de rechten van de mens" van de Franse revolutie, het Communistisch Manifest, en de „Universele verklaring van de rechten van de mens" te leiden naar het laatste document: Het verdrag van uitsluitend vreedzaam gebruik van de ruimte. Dit alles op zeer onderhoudende en leesbare wijze geschreven met nergens een te veel, maar ook niet een te weinig aan gegevens.

Een fraai en waardevol boek.

H. Gr.

Herman Berger, *De progressieve en de conservatieve mens in hermeneutisch perspectief*, Nijmegen-Utrecht, Dekker & van de Vegt N.V., 1969, 196 blz., f 13,50.

In dit boek heeft de schrijver een poging gedaan de ontwikkeling in de christelijke geloofsgemeenschappen wijsgerig te schetsen. Daarbij gaat zijn aandacht vooral uit naar de tegenstelling tussen de progressieve en de conservatieve mens. Hij zelf opteert voor de progressieve houding, „maar niet om de tegenstelling te verscherpen, integendeel". Er zijn volgens hem niet twee, maar drie menselijke houdingen in het geding: progressiviteit, conservatisme en rebellie: „Ik meen, dat dit inzicht in staat is de tegenstelling tussen progressief en conservatief te verzachten. De progressiviteit verschilt wezenlijk van de rebellie en is slechts mogelijk op

basis van intense aandacht voor het verleden. De progressieve mens bedoelt juist de waarheid van het verleden te bewaren op de enige manier, waarop waarheid bewaard kan blijven". Hiertegenover staat rebellie als volstrekt afbrekende negativiteit. De taak van de mens is zelfverwerkelijking. Deze is niet weggelegd voor de conservatieve, noch voor de rebellerende mens. Slechts de progressieve mens kan door nooit aflatende pogingen komen tot het inzicht, dat zelfonderzoek en zelfverwerkelijking hem steeds meer in contact brengen met het mysterie dat zijn meest wezenlijke achtergrond vormt. De schrijver gebruikt zelf niet de term „mysterie", maar stelt daarvoor in de plaats het woord „God". Mij lijkt het gebruik van dit woord minder juist. De lezer, mits hij de tekst nauwlettend volgt, zal echter de schrijver niet misverstaan.

Ik beveel de lezing van dit boeiende en diepdoordachte boek ieder aan, ook — en vooral (?) — de religieuze humanist.

H. Gr.

Erich Unger, *Das Lebendige und das Göttliche,* Jerusalem, El-am Verlag, 1966, 186 blz.

Bovenvermeld boek werd na de dood van Erich Unger uitgegeven door zijn dochter, dr. Esther-Ehrman. Het bestaat uit drie delen: Erfahrung und Tendenz; Das neue biozentrische Weltbild; Das Bewustsein der Menschheit und das Merkmal des Göttlichen en wordt besloten met een biografische schets en een inhoudsopgave. Het boek is een poging het Goddelijke voor te stellen als grens van elke empirie. „Das aber ist nur angängig, wenn die Empirie nicht als Ganzes genommen und dem Göttlichen als solchem genenübergestellt wird . . . sondern wenn sie in solcher Weise durchmessen wird, dass sich das Göttliche aus ihrer — der empirischen — Systematik als Grenze und System-Element ergibt."

De schrijver keert in zekere zin terug tot de romantische filosofie. Hij tracht echter verwarring van natuurwetenschap en filosofie — iets wat bij Schelling, Novalis, Goethe e.a. schering en inslag was — te vermijden. Het resultaat is een boek waarin men vele opmerkelijke gedachten vindt die van waarde kunnen zijn of men het met de schrijver eens is of niet. De lectuur is niet gemakkelijk.

H. Gr.

James A. Mohler, S. J., *The beginning of eternal life (The dynamic Faith of Thomas Aquinas, Originis and Interpretation),* New York, Philosophical Library, 1968, 144 blz., $ 4,95.

De schrijver behandelt de theologie van Thomas van Aquino. De eigenlijke tekst beslaat slechts 70 bladzijden; daaraan zijn echter 73 bladzijden met noten toegevoegd benevens een bibliografie van nog eens 10 bladzijden. De auteur eindigt met de woorden: „Did Thomas have the last word to say on faith? Is his tract on faith *the* authority? By no means." Maar van grote onverwoestbare waarde blijft het wél, ook voor ons huidige denken, aldus de schrijver. Ook voor wie hierover een andere mening mocht hebben is dit een lezenswaardig boek.

H. Gr.

N. von Arseniew, *Die geistigen Schicksale des russischen Volkes*, Graz/Wien/Köln, Verlag Styria, 1966, 303 blz., prijs DM 28.

De Russische emigrant von Arseniew tracht in dit werk na te gaan, welke geestelijke krachten bepalend zijn geweest voor de Russische cultuurgeschiedenis. Hij baseert zich op de bekende, maar vaak aangevochten these: „Wohl aber hat das Element der Weite, das Unübersehbar-Grenzenlose der russischen Landschaft für die Gestaltung und Entwicklung der russischen Volksseele eine ungeheure Bedeutung gehabt".

Hij wijst voorts op de beslissende rol van de Russisch-Orthodoxe kerk in het Russische geestesleven en de Westeuropese invloeden die vooral in de negentiende eeuw zich steeds sterker deden gelden.

In het tweede gedeelte van het boek stelt schrijver de maatschappelijke problematiek aan de orde: het boerenvraagstuk, het streven naar maatschappelijke hervormingen in de tweede helft van de vorige eeuw, het karakter van de tsaristische autocratie, het wezen van de Russische revolutionaire beweging en de crisis van 1917.

Arseniew is een bewogen cultuurfilosoof, voor wie het oude Russische cultuurgoed, zoals dit in de Russische kerk, in figuren als Dostojewsky, Solowjow en Tsoettsjew gestalte heeft gekregen, beslissend is voor Rusland en zijn toekomst: „Dies Buch will keine Prognosen stellen. Es dient nur der Absicht, anhand konkreter Momente der russischen Geistesgeschichte den russischen Volkscharakter zu ergründen und darzustellen." Hier en daar is dit boek te veel een getuigenis van een Russisch-Orthodox Christen, minder objectiverend dan bijv. Paul Miliukow in zijn „Outlines of Russian culture".

Toch hoop ik, dat velen dit boek ter hand nemen. Het is een unieke benadering van de Russische cultuurgeschiedenis, het geeft niet alleen een veelheid van historische feiten, het verdiept ook ons inzicht in het tragische lot en het karakter van het Russische volk. P. Kr.

H. Brunner, *Iwan, das Geheimnis der russischen Seele. Die Geschicke Russlands von den letzten Ruriks bis zum ersten Romanow*, Graz/Stuttgart, Leopold Stocker Verlag, 1965, 481 blz., geïllustreerd.

Tsaar Iwan de Verschrikkelijke heeft in het verleden vele schrijvers geïnspireerd. Het karakter en de betekenis van deze heerser zijn zeer verschillend beoordeeld. A. K. Tolstoj (1817-1875) gaf in zijn: „Vorst Serebrjani" een scherpe veroordeling van de tyran. In de Sowjet-Unie wordt hij meer en meer gewaardeerd als een nationale held, een van de grondvesters van het imperium. Eisenstein beklemtoonde in zijn film over Iwan de psychopatische trekken van de tsaar, zijn vereenzaming en zijn onzekerheid.

Het onderhavige werk is een roman aan hem en enkele van zijn opvolgers gewijd. De auteur heeft de figuur van Iwan, het milieu en de tijd, waarin hij leefde op verantwoorde wijze tot leven geroepen. Het is een boeiend boek geworden.

Een kritische opmerking. De ondertitel „das Geheimnis der russischen Seele" is te pretentieus. Ze herinnert aan de quasi diepzinnige beschouwingen over „de Russische ziel" uit de jaren twintig. P. Kr.

n
K